

ЗНАКОВА СИСТЕМА НАСЕЛЕННЯ ІНГУЛЬСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ПРОБЛЕМА ПОЯВИ ПИСЕМНОСТІ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Стаття продовжує серію публікацій автора, присвячених проблемі існування в катакомбного населення писемності [1]. Опрацювання архівних джерел та нові публікації на цю тему дають змогу доповнити і додатково аргументувати концепцію автора.

Територія Північного Причорномор'я, починаючи приблизно з енеоліту, поступово втягується до орбіти впливів Давнього Близького Сходу. Згодом вона стає периферією Близько-східного цивілізаційного центру. Вплив останнього на культуру населення Північного Причорномор'я відчувається в усіх сферах життєдіяльності стародавніх суспільств: в економіці, суспільному житті, ідеології. Запозичення близькосхідних досягнень здійснювалося різними шляхами. Значну роль у цьому процесі відігравали обмін, торгівля, шлюбні контракти, поступова сегментація общин, міграції населення, які здійснювались морським шляхом або сушею. З винаходом колеса до далеких міграцій були схильні скотарі. Сам спосіб їхнього життя давав змогу долати значні відстані без особливого напруження.

Динаміка розвитку взаємовідносин між центром та периферією не розвивалась тільки за висхідною лінією. Її можна визначити як зворотно-поступальну. Періоди піднесення змінювались занепадами, після чого новий розквіт ще ближче наближав периферійні народи до цивілізації та державності.

Середина III тис. до н.е. в Анатолії була тією добою, коли економічний розквіт різко змінився політичною нестабільністю, війнами та значною посухою. Всі поселення цього часу укріплені. На них простежуються численні сліди пожеж. Могили цього часу, за образним висловом І. М. Дьяконова, "буквально нашпиговані" зброєю [2]. Все це створювало сприятливі умови для міграції, коли змушено було мігрувати надлишкове населення. Одним з напрямків переселення було й Північне Причорномор'я. Саме катакомбну спільність пов'язують походженням з Давнім Близьким Сходом [3].

У цей час виникає Північнопричорноморське етно-потестарне утворення, кероване інгульським населенням з кастовою системою соціальної організації [4].

У катакомбному суспільстві тією чи іншою мірою були помітні ознаки державності. Але серед них тривалий час бракувало зазначеної ще Г. Чайлдом писемності.

Поява писемності є однією з найважливіших ознак становлення державності. І хоча Північне Причорномор'я не входило до первинних вогнищ виникнення писемності, завдяки своєму становищу як периферії Давньосхідного цивілізаційного центру, могло їх запозичувати. Так, цікава система знаків простежена на трипільському посуді, на предметах матеріальної культури інших енеолітичних груп населення. Відомі вони й на пізніших знахідках аж до сарматського часу. Тривалий час катакомбна спільність випадала з переліку тих культур, де виявлена була якась знакова система. Останнім часом це становище певним чином змінилось.

Зображення на долівках катакомб, на шкірі та повсті виявились ідентичними за зовнішнім виглядом літерам Близькосхідних консонантних абеток [2]. Але тривалий час ці зображення не отримували адекватної оцінки. У тексті звіту було написано: "...Рисунок состоит из волнистых линий и завитков" [5]. В іншому місці читаємо, що малюнок "...содержал элементы растительного орнамента" [6]. Точка зору авторів звіту тривалий час перешкоджала правильному розумінню цього феномена. Значення цих розписів не було оцінено відразу належним чином. Ці розписи не були взяті монологічно для камерального вивчення у Києві.

З часом В. В. Отрощенко не змінив своїх поглядів і продовжує активно, але безпідставно,

дотримуватися точки зору, за якою знаки на долівках камер катакомб є рослинним орнаментом. Під час дискусії у відділі енеоліту-бронзи у грудні 1997 р. та на засіданні Вченої ради Інституту археології він сказав таке: "Фрагменти розпису з підлоги поховання не можуть бути джерелом до знакової системи" [7]. Більше того, висновок В. В. Отроценка та Ю. Я. Рассмакіна негативно вплинув і на інших фахівців, яким траплялися подібні розписи. У даному випадку йдеться про пох. 5, кург. 1 біля с. Іжевка на Донеччині (мал. 1). У звіті А. О. Моруженко написано: "У изголовья на тлене подстилки прослежены остатки орнамента в виде полос алой охры" [8]. В публікації про це поховання Р. О. Литвиненко писав: "В районе головы на подстилке зафиксированы остатки орнамента из тонких полос алой охры в виде отдельных линий, углов, петель и волн" [9].

Незважаючи на те, що ці зображення у похованні з Іжевки нанесені лише на креслення поховання у досить дрібному масштабі, вони ідентичні знакам, дослідженим раніше С. Ж. Пустановим (мал. 1).

Так само помилково відносити ці зображення до техніки порошкового живопису [10].

Дана стаття спрямована на те, щоб виявити аналогічні та, можливо, інші знаки на посуді, кам'яних виробих інгульського населення.

Проблема наявності знакової системи на посуді доби бронзи на території Північного Причорномор'я була поставлена ще у 30-ті рр. Проте посуд, на якому було знайдено знаки, належав до доби зрубної культури. Системами орнаментальних схем катакомбного культового посуду, але з дещо інших позицій, займався тривалий час М. О. Чмихов [12]. З боку космогонії розглядала зображення на ямному посуді С. М. Ляшко. Вона опублікувала три пізньодні посудини з достатньо складним несиметричним орнаментом (мал. 2, 2, 3, 4, 5). На її думку, вони відбивали космологічні уявлення носіїв ямної культури [13]. Вже давно відомий також знак, вибитий на сокирі, та знак на вохряному "хлібці" з новоданилівських пам'яток [14] (мал. 4, 2, 3). Значну вибірку знаків трипільської спільності опубліковано В. М. Массоном [15].

Орнамент взагалі та на посуді зокрема, характеризується ритмічністю, повтором одного чи кількох окремих елементів. Дійсно, більшість посуду катакомбної спільності та інгульської культури відповідають саме цим вимогам. Проте, зустрічаються примірники, зображення на яких не вкладаються у традиційні межі визначення орнаменту. Звернемося до їхнього розгляду.

Ще у 1982 р. Б. Д. Михайлов опублікував розгортку зображення на посудині з пох. 11, кур-

гану 2 біля с. Вознесенка на Мелітопольщині [16]. Серед малюнків бачимо "дерево життя", змієподібні символи та низка інших складніших зображень (мал. 2, 3). У цілому не викликає сумніву піктографічний характер малюнка. Це поховання належало до нижньодніпровських, чи ямно-катакомбних, чи катакомбних східного обряду.

Особливо виразними є знаки на ритуальному посуді інгульської культури: амфорах та чашах. Так, миколаївською експедицією в 70—80 рр. відкрито цілу серію чаш, зображення на яких не схожі на традиційний орнамент. (Автор дуже вдячний О. Г. Шапошниковій за надану можливість опублікувати ці матеріали).

Так, чаша з поховання 2, кургану 1 біля с. Яблуня мала два сосковидних виступи та орнамент у вигляді піктограми. Вона складається з Ф-видних, Ж-видних фігур, великих та малих крапок у різних сполученнях (мал. 5, 1). Орнамент на чаші з поховання 12, кургану 6 біля с. Піски, можливо, пов'язаний з календарною символікою та також не може трактуватися як орнаментальна схема.

На горщику з поховання 12, кургану 6 біля с. Піски спостерігаємо описані вище Ф-видні фігури, кола, хрестовидні знаки, "драбини". Треба зазначити, що й у цьому випадку малюнок позбавлений ритмічності. Хрестоподібна фігура виявлена на дні інгульської чаші з поховання 8, кургану 25 біля с. Златополя (мал. 5, 1). Хрест, вписаний у коло, а також кола та подвійні кола і ромби з дужками виявлені на дні чаші з поховання 7, кургану 10 біля с. Богачівка у Криму (мал. 6, 2). Косий хрест був нанесений на чаші з поховання 9, кургану 5 біля с. Цілинне (мал. 7, 7).

Складну неорнаментальну символіку демонструє амфора з поховання 8, кургану 7 біля с. Антонівка (мал. 8, 3). Серед зображень на амфорі видно косі хрести, символ бика, протилежні дужки, овали тощо [18]. Складну піктограму виявлено на амфорі з поховання 13, кургану 4 біля с. Булакове. На ній зображено змієподібні хвилясті знаки, витягнуті овали, зигзаги, "дерево життя" (мал. 8, 2). Можливо, зображення пов'язане з календарною символікою, оскільки чотири ручки амфори підкреслені напівколами типу фестонів і мають вигляд чотирьохчасної композиції.

Так само як календарну символіку, можна розглядати й зображення на амфорі з поховання 9, кургану 3 біля с. Новогригорівка. Вона мала п'ять ручок та орнамент з нерівновеликих трикутників, концентричних кіл та секторів кола (мал. 8, 4). Тобто знаки типу кола та дужки.

З поділом на чотири пори року пов'язане і зображення на амфорі з поховання 7, кургану 28

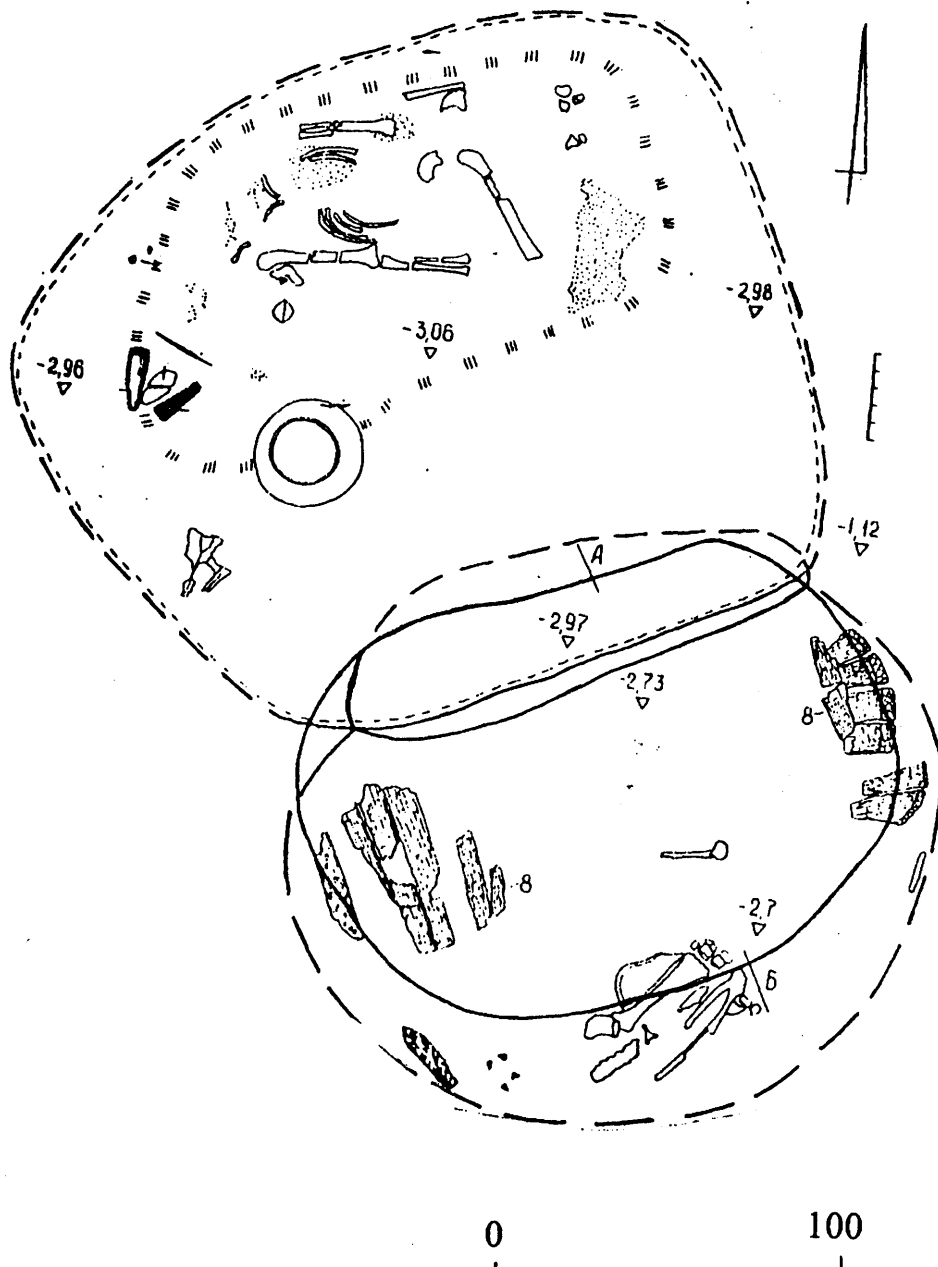
біля с. Відрадний. Особливо виділимо на ній зигзаг, N-видний символ, потрійні дужки (мал. 8,7).

Серед посуду інгульської культури зустрічаються й інші зображення. Наприклад, схематичні фігури людей, невеликі порушення симетрії орнаменту (мал. 3, 1, 2, 7, /, 2).

Деякі з інгульських знаків можна знайти на орнаментованих сокирах цієї ж культури. Зображена на них симетрія дозволяє трактувати їх як схему світобудови. Проте, для теми статті важливо, що на них виявлено С-видні знаки на сокирі з поховання 13, кургану 4 біля с. Рахманівка (мал. 9, 2); Ф-видні знаки на сокирі з похо-

вання 16, кургану 3 біля с. Широке (мал. 9, 6); на сокирі з поховання 9, кургану 7 групи Рядові Могили біля с. Радіонівка (мал. 9, 1). Ця сокира була опублікована без зазначення місця знахідки [19]. Це поховання з дозволу автора розкопок було опубліковане С. Ж. Пустоваловим у 1999 р. [20]. На цій сокирі добре видно дужки та два зигзаги, що разом утворюють світове дерево. Зигзаги бачимо також на кам'яних сокирах з Гороженого, Заможного та Баратівки. На них помітні також древа життя (мал. 9, 3, 4, 5).

Продовжуючи серію аналогій зображенням цього типу, звернемося до відомої Керносівської стели (мал. 4, 1), яка традиційно датується

Мал. 1.

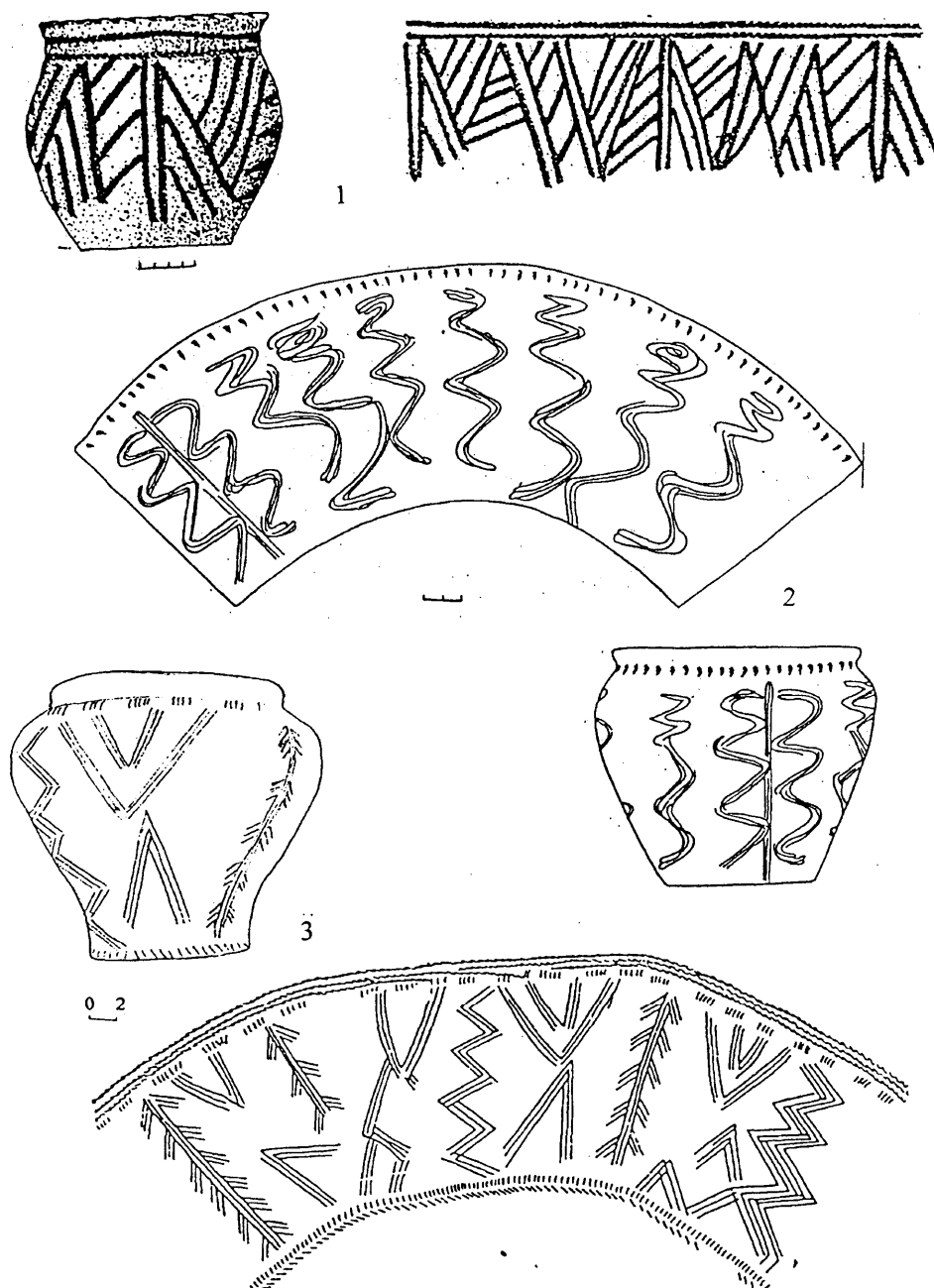
Іжевська, к. 1, пох. 5 (за Р. О. Литвиненко, 1995).

енеолітом [21], проте зброя та знаки на самій стелі зближують її з інгульською культурою. На стелі бачимо Ф-видні знаки на спині, W-видні знаки на правому боці та N-видні знаки на правому плечі. Наявність знаків може розглядатися таким чином як 1 — або пізніша дата самої стели, 2 — або як свідчення більш ранньої появи інгульської культури [22], 3 — як наявність місцевого коріння у формуванні інгульської знакової системи.

Цікаво, що аналізуючи зміст квадрату на лицевому боці стели, І. Ф. Ковальова пише: "Квадрат определяет четырехчленные классификации в социальной сфере — четыре брачные

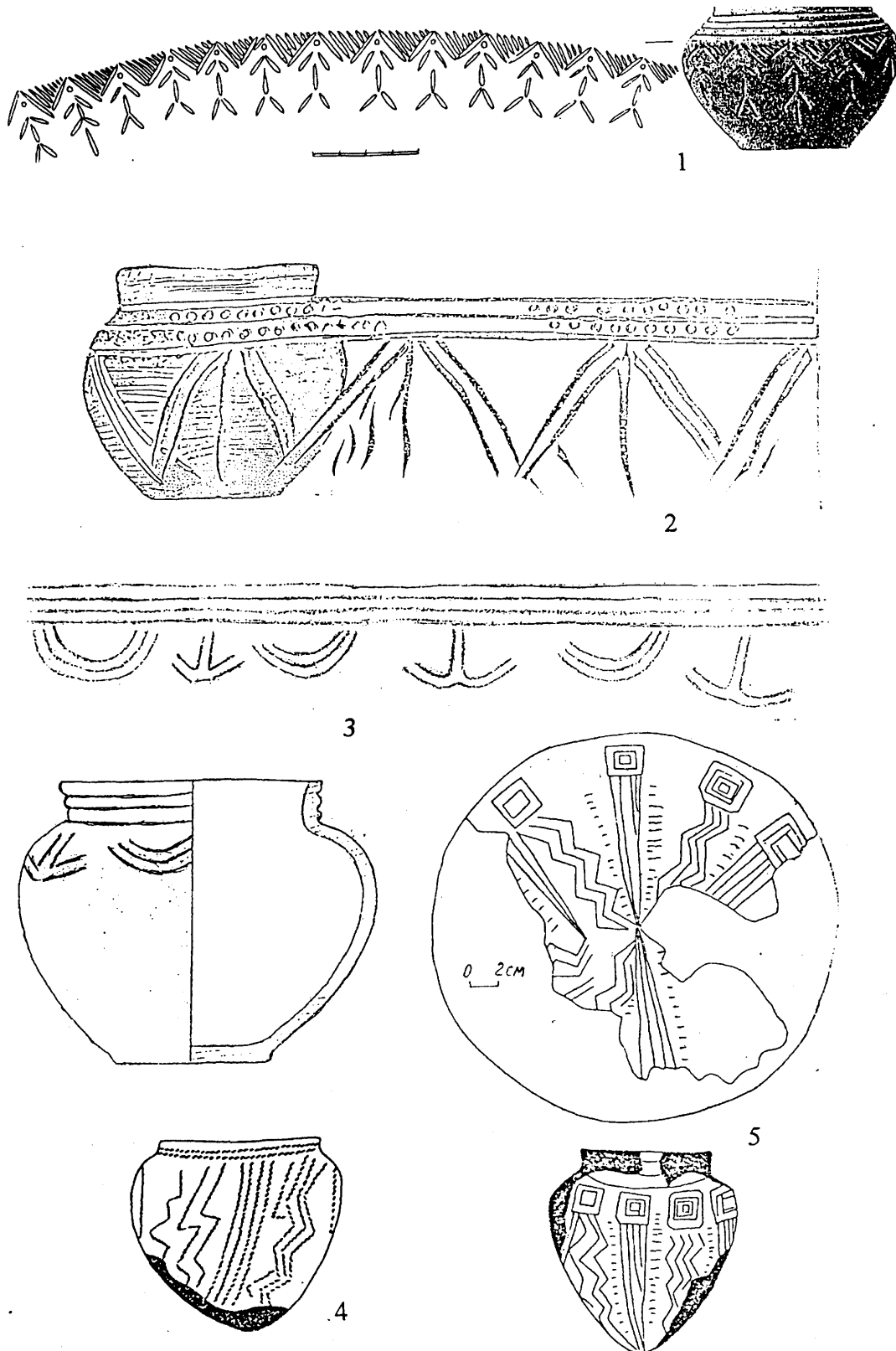
класса, четыре касты, варны" [23]. Це знов-таки зближує дану стелу з інгульським суспільством, основу соціальної системи якого складала станово-кастова система [24].

Знаки на речах інгульської культури не є чимось унікальним серед матеріалів інших катакомбних культур Степової смуги Східної Європи. Залишки символічних зображень зафіксовані також у східнокатакомбних пам'ятках. С. М. Санжаров наприкінці 80 рр. опублікував малюнки на долівці катакомби. Вони містили хрестоподібну фігуру, декілька змієподібних, N-видну, T-подібну, протилежні дужки, спіраль, трикутник, гачок та деякі інші [25] (мал. 10, 3).

Мал. 2.

1. Івано-Даріївка, к. 1, пох. 10 (за Д. П. Кравцом, В. А. Посредніковим, Р. О. Литвиненко, 1991). 2. Жовтнєве, к. 11, пох. 9 (за С. М. Ляшко, 1987). 3. Вознесенка, к. 2, пох. 11 (за Б. Д. Михайловим, 1982).

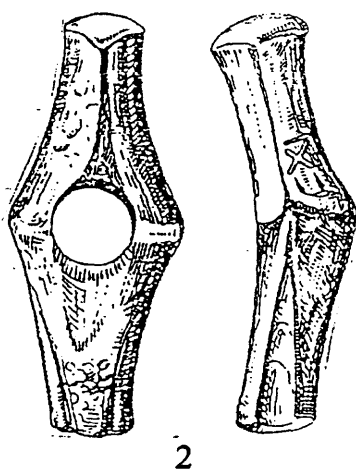

Мал. 3.

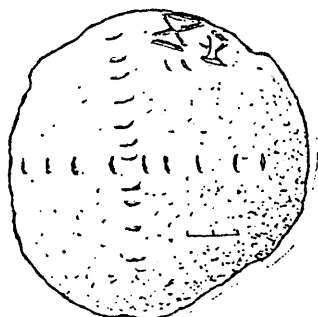
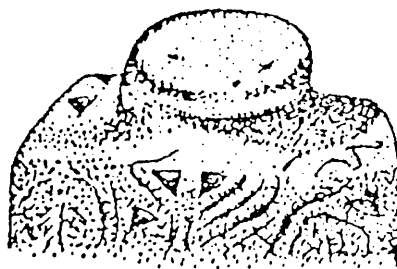
1. Відрадне, к. 1, пох. 21 (розкопки О. Г. Шапошникової). 2. Іванівка, к. 1, пох. 26 (розкопки О. Г. Шапошникової). 3. Горщик з інгульського поховання на Миколаївщині (розкопки О. Г. Шапошникової). 4. Балки, Довга Могила, пох. 25 (за С. М. Ляшко, 1987). 5. Привільне, к. 3, насип (за С. М. Ляшко, 1987).

1

2

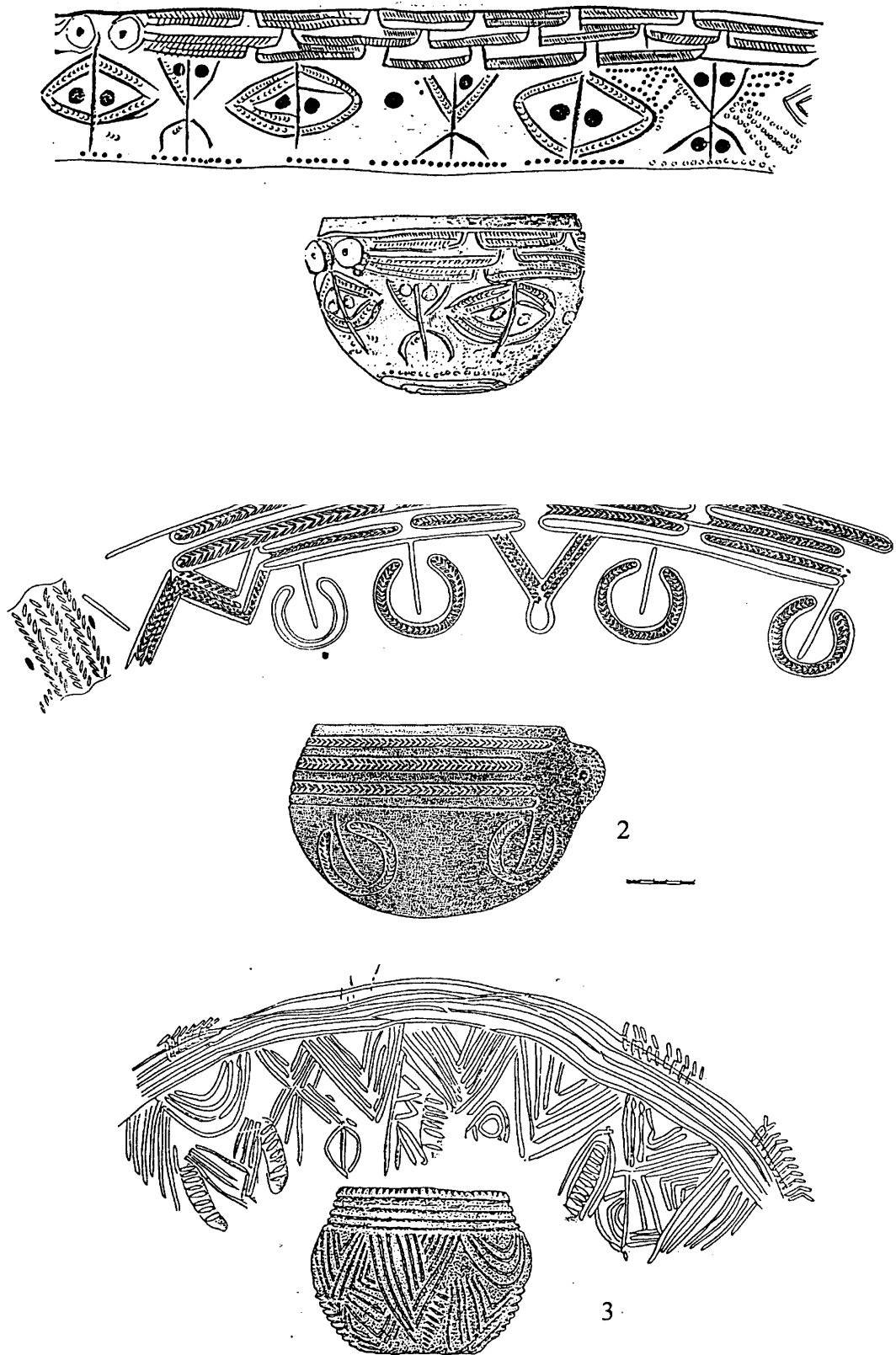

3

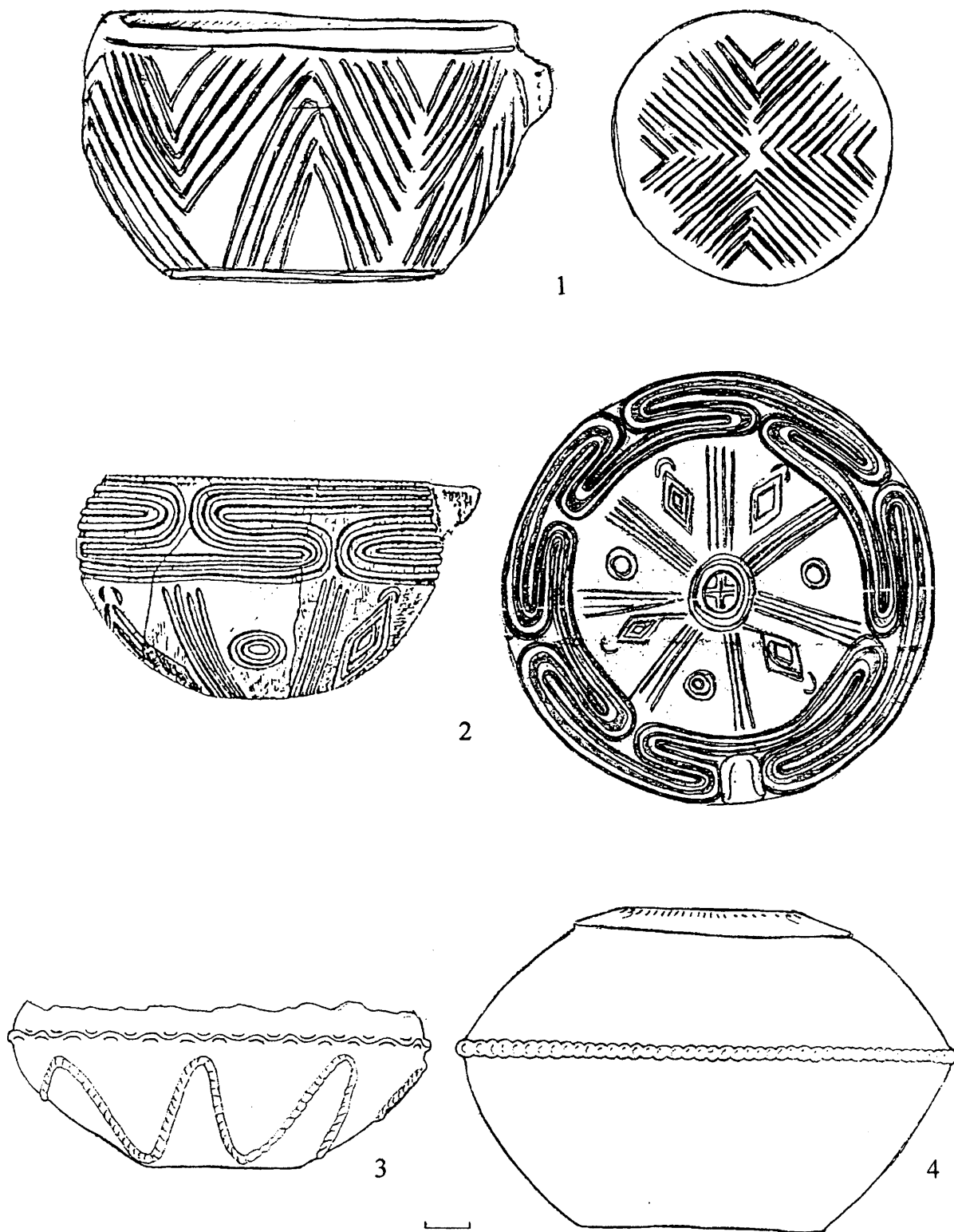
Мал. 4.

/ . Керносівський ідол (за І. Ф. Ковальновою, 1989). 2. Петросвистунове (за В. М. Даниленко, 1974). 3. Луганськ, новоданилівське поховання (за Д. Я. Телегіним, 2000).

Мал. 5.

/ Яблуня, к. 1, пох. 2 (розкопки О. Г. Шапошникової). 2. Піски, к. 6, пох. 12 (розкопки О. Г. Шапошникової). 3. Бугське, к. 6, пох. 12 (розкопки О. Г. Шапошникової).

Мал. 6.

/ 1. Златополь, к. 25, пох. 8 (розкопки В. І. Бідзілі); 2. Богачівка, к. 10, пох. 7 (за В. В. Генігом, В. М. Корпусовою, 1989); 3. Миколаївка, Лісопитомник, к. 7, пох. 14 (розкопки М. М. Черденченко).

На початку 90-х років Я. П. Гершкович та І. Л. Сердюкова навели малюнок на долівці камери поховання 4, кургану 4 Донецького курганного могильника. Як пишуть автори, "редким элементом обряда является роспись дна камеры охрой, причем, предпочтение отдано числу пять — пять кругов, в них пять колец, каждое из пяти витков" [26] (мал. 9, 1, 2).

В. Й. Мельник опублікував відбитки малюнків на долівці камери та на кістках померлих у похованні 20, кургану 1 могильника Оленій [27] (мал. 11) на Північному Кавказі. Як і у випадку з Молочанськими катакомбами, зображення на долівці в Оленевому також різномасштабні. Одразу впадає в око кілька разів повторений кутами хрест із вписаним до його центру колом. Поруч намальовані гачковидні символи, протилежні дужки, коми, С-видні символи, W-видні символи. Новим для катакомбних пам'яток є S-видний символ та Л-видний. Автор підкреслює, що зображення збереглося не повністю. Проте, яскраві фрагменти не залишають сумніву, що перед нами не звичайний (і тим паче — не рослинний) орнамент.

Крім поховань у східнокатакомбного населення виявилась також традиція ставити свої знаки на посуді. Ми вже публікували зображення горщиків з Верхньотарасівського могильника (курган 67, поховання 12; курган 93, поховання 9) [28]. Аналогічний за змістом інгульському посуду виявлено горщик у кургані біля с. Івано-Даріївки на Донеччині. Зображення, нанесене на цей горщик, нагадувало піктограму (мал. 2, 1) [29]. Хрестоподібні фігури були виявлені на внутрішньому боці дна ритуального ріповидного посуду у двох катакомбних похованнях на Луганщині (с. Миколаївка, гр. Поронські Могили, курган 5, поховання 22; с. Миколаївка, група Лісопитомник, курган 7, поховання 14) [30] (мал. 6, 3).

Свого часу вони не були належно поціновані С. Н. Братченком, який опублікував зображення з інших курганів з цього могильника [31]. Хрести на цьому посуді виконані з глиняних валиків, прикрашених пальцевими зачіпами; їхнє місцезонашування зайвий раз підкреслює ритуальний характер цього посуду [32]. Так, на кераміці з Орель-Самарського межиріччя бачимо Л-видні символи та численні несиметричні зигзаги, хрести тощо. Хрест, вписаний у коло, наявний також на дні амфори з Мар'янівки на Миколаївщині (мал. 7, 6). Цікаво, що Л-видні символи зустрічаються як у східнокатакомбного населення, так і в західного (інгульського) (мал. 7, 3, 5; 3, 3).

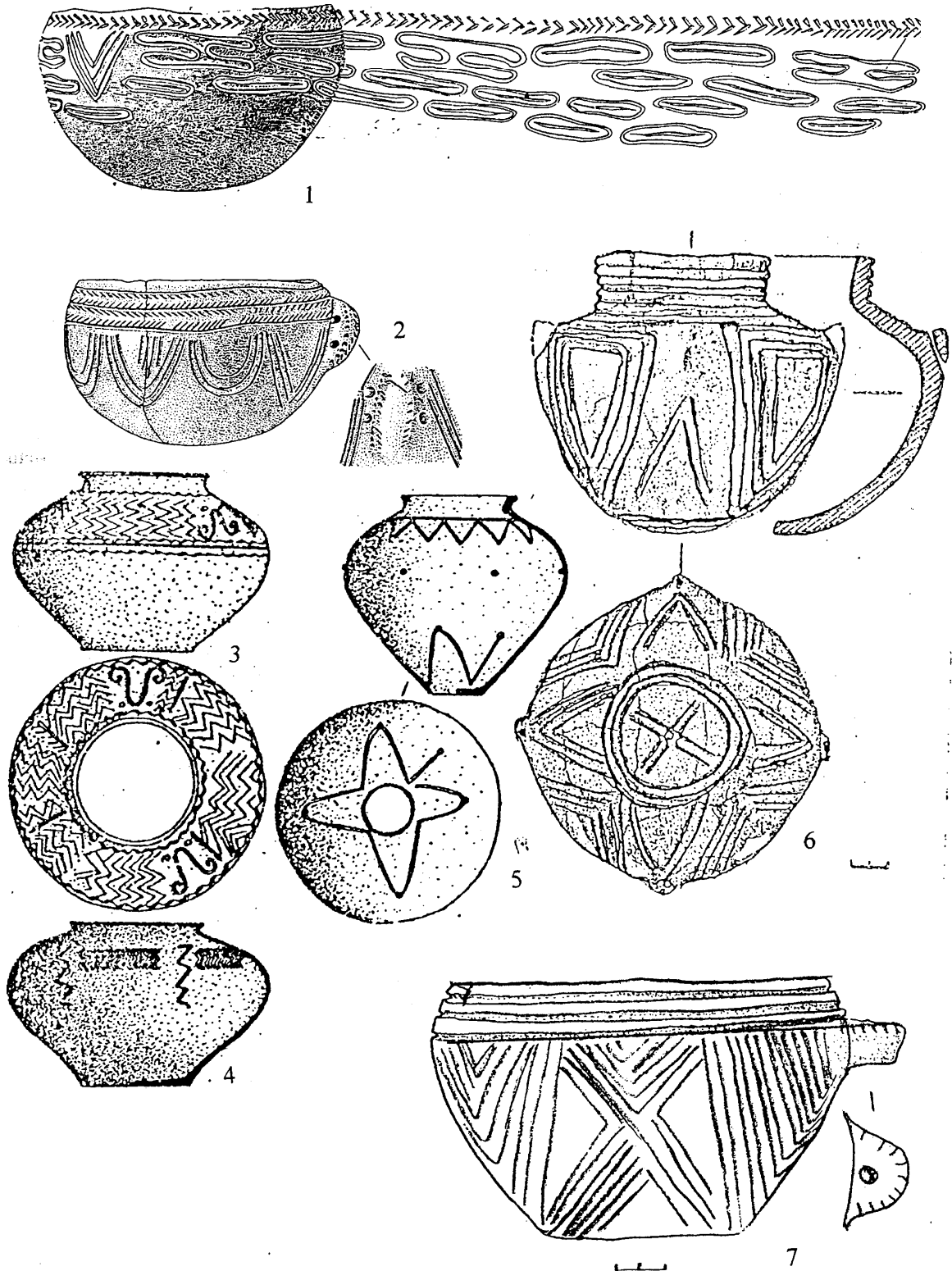
Наведені матеріали розписів на долівках катакомб [33], монументальній скульптурі, парад-

них бойових сокирах, кераміці дозволяють стверджувати, що зображення є знаками і ці знаки або ідентичні тим, що були виявлені на розписі у камерах катакомб на р. Молочній, або інші, доповнюють загальну систему. Розбіжності у видах знаків треба насамперед пояснювати етнічними відмінами між інгульським та східнокатакомбним населенням. Розглядаючи проблему знакових систем катакомбної спільності, не можна не звернутися до матеріалів такого всесвітньовідомого святилища, яким є Кам'яна Могила. Тут різноманітні зображення зберігалися протягом тисячоліть аж до середньовіччя. Чимало малюнків було зроблено саме за доби бронзи. В останній підсумковій монографії матеріалів цієї пам'ятки Б. Д. Михайлов серед інших зображень виділяє такі, що можуть інтерпретуватися як письмена. Він пише: "В гротах и пещерах Каменной Могилы присутствуют многочисленные идеограммы, знаки пиктографического и буквенного письма, относящиеся явно к периоду возникновения алфавитного письма"[34]. Б. Д. Михайлов відносить ці письмена до ямно-катакомбної епохи. Він пише: "Что касается этноисторической принадлежности письмен, то нам представляется возможность их появления в ямно-катакомбное время"[35].

Зіставлення наведених Б. Д. Михайловим знаків з катакомбними, виявленими як на долівках катакомб, так і на інших матеріалах, дозволяє зробити висновок про те, що частина з них збігається між собою. Серед знаків Кам'яної Могили практично відсутні хвилясті, завитки та інші. Серед знаків Кам'яної Могили багато й таких, яких немає у могилах і на посуді. Хвиляста лінія, що пов'язується із змією, водою, хтонічними силами, є більш логічною у похованні. Напевне, ці відміни не є випадковими. Не можна виключати, що відміни у зображеннях на камені, кераміці та повсті чи шкірі є наслідком змін у матеріалі, на якому вони наносилися, інструментах, якими вони виконувалися.

На відміну від долівок камер, де дуже важко визначити просторову орієнтацію знаків, кераміка, стела та інші предмети дають нам, принаймні, вертикаль, оскільки посуд міг використовуватися вінцями як вверх, так і вниз. Дають вертикаль і сокири.

Про систему знаків на гральних костях писав та опублікував декілька їх екземплярів С. М. Санжаров [36]. Вельми ймовірно, що ці знаки, серед яких є хрест, косий хрест, риска та деякі інші, могли використовуватись і як чисельники, і як певні символи, а, можливо, і як літери, чи ідеограми. В якості чисельників на Близькому Сході використовувалися певні символи, літери.

Мал. 7.

1. Яблуня, к. 5, пох. 1 (розкопки О. Г. Шапошникової). 2. Касперівка, к. 3, пох. 8 (розкопки О. Г. Шапошникової). 3—5. Кераміка з катакомбних поховань Орель-Самарського межиріччя (за І. Ф. Ковальновою, 1989). 6. Амфора з Мар'янівки (розкопки О. Г. Шапошникової). 7. Цілинне, к. 5, пох. 9. (за В. В. Генінгом, В. М. Корпусовою, 1989).

Деякі з символів катакомбних систем, зокрема інгульської, з'являються досить давно. В. М. Даниленко вважав W-видні знаки пов'язаними з птахом, можливо, орлом. На його думку, вони з'являються ще за часів ранніх хліборобів [37]. Вони притаманні також ушатівській культурі та Трипіллію. Гребінка й подібні до неї символи, за В. М. Даниленком, пов'язуються через лелеку з небом і також відомі ще з часу ранніх хліборобів [38]. Пташині символи виявлено в одній з катакомб поблизу м. Томаківка, Дніпропетровської області [39].

Деякі паралелі між інгульською, взагалі катакомбною знаковою системою та енеолітичними знаками Північного Причорномор'я спонукають звернутися до такого яскравого явища, яким була трипільська культура. Тут ми спостерігаємо також дуже великі збіги. Це хрести, кола, С-видні знаки, Ф-видні знаки, гребінка, зигзаг та деякі інші (табл. 1). Можливо, ці збіги між Трипіллям та інгульською системою є наслідками не прямої спадковості між Трипіллям та катакомбною епохами, а лише спільним балканосхідносередземноморським походженням як трипільського, так і інгульського населення.

Таким чином, враховуючи всі джерела, можна виділити такі групи знаків в інгульській та східно-катакомбній культурах (табл. 1).

I група — кути чи 7-видні знаки.

II група — вузькі та високі загнуті зверху гачки.

III група — широкі та розлогі гачки.

IV група — зигзаг чи латинське "n". Трапляється дуже часто.

V група — "гребінка" та подібні знаки.

VI група — знаки типу "W".

VII група — змієподібні знаки.

VIII група — А-видні знаки.

IX група — трикутники.

X група — Ф-видні знаки.

XI група — Ж-видні знаки.

XII група — хрестоподібні знаки. Трапляються дуже часто на різних матеріалах.

XIII група — протилежні дужки чи кути.

XIV група — С-видні знаки. Зустрічаються скрізь.

XV група — О-видні знаки. Зустрічаються скрізь.

XVI група — схематичні зображення голів тварин з рогами.

XVII група — рогаті знаки.

XVIII група — фалоподібні знаки.

XIX група — К-видні знаки.

XX група — "Древо життя".

XXI група — "Квадратна дужка".

XXII група — сокировидні знаки.

XXIII група — крапки. Зустрічаються скрізь.

XXIV група — прямі риси.

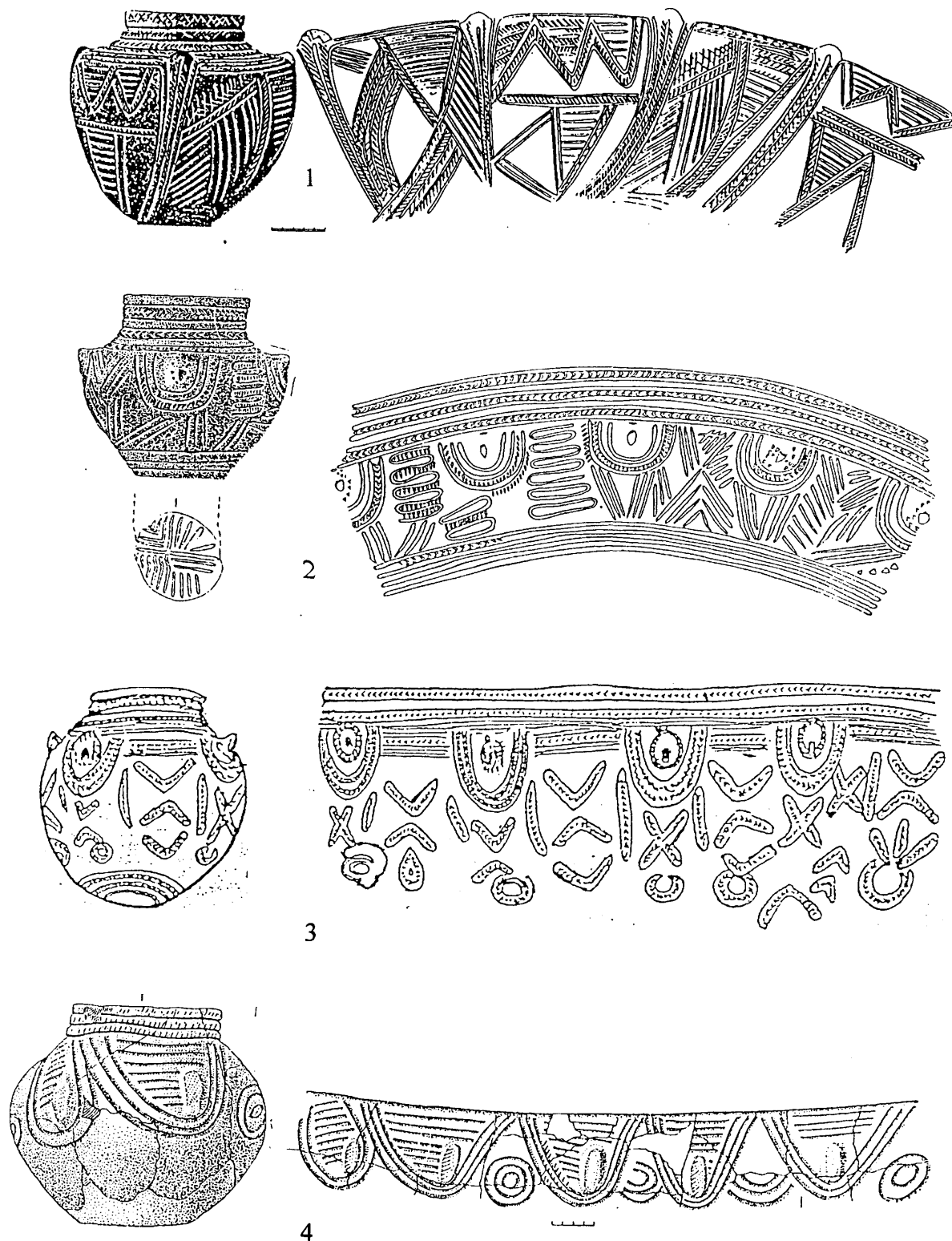
Як уже зазначалося, знакова система катакомбного суспільства Північного Причорномор'я має широкі аналогії у близькосхідних писемностях [40]. Проте, ототожнювати інгульські знаки з певною системою знаків Близького Сходу чи будь-якого іншого регіону світу, мабуть, безпідставно. І критська, й палестинська системи писемності, до яких найбільш подібна інгульська, мають основні прототиби у давньоєгипетській писемності [41].

Час виникнення протобіблського письма, лінійного письма А та поява катакомбної КІС, зокрема інгульської культури де в чому збігається. Тому цілком вірогідно, що інгульська знакова система споріднена як з близькосхідними, так і з східносередземноморськими, а, можливо, і балканськими системами та має спільні з ними корені. Аргументи щодо близькосхідного походження інгульського етносу детально викладені автором у спеціальних статтях [42]. Одна з гіпотез виникнення абетки пов'яже її походження з Критом [43] та з Єгиптом [44].

Б. Д. Михайлов також бачить аналогії знакам Кам'яної Могили у писемностях Близького Сходу та Месопотамії. Він пише: "Следует заметить, что каменногомогильские иероглифы и письмены имеют внешнее сходство со знаками из Месопотамии (Шумер), с письмом из Библа, Крита и Финикии, датируемых концом III — началом II тыс. до н. э., что явно указывает на их типологическую и хронологическую однородность" [45]. Проте зіставлення інгульської знакової системи з шумерійською ранньою писемністю виявилось малорезультативним. Збігається дуже мало знаків [46].

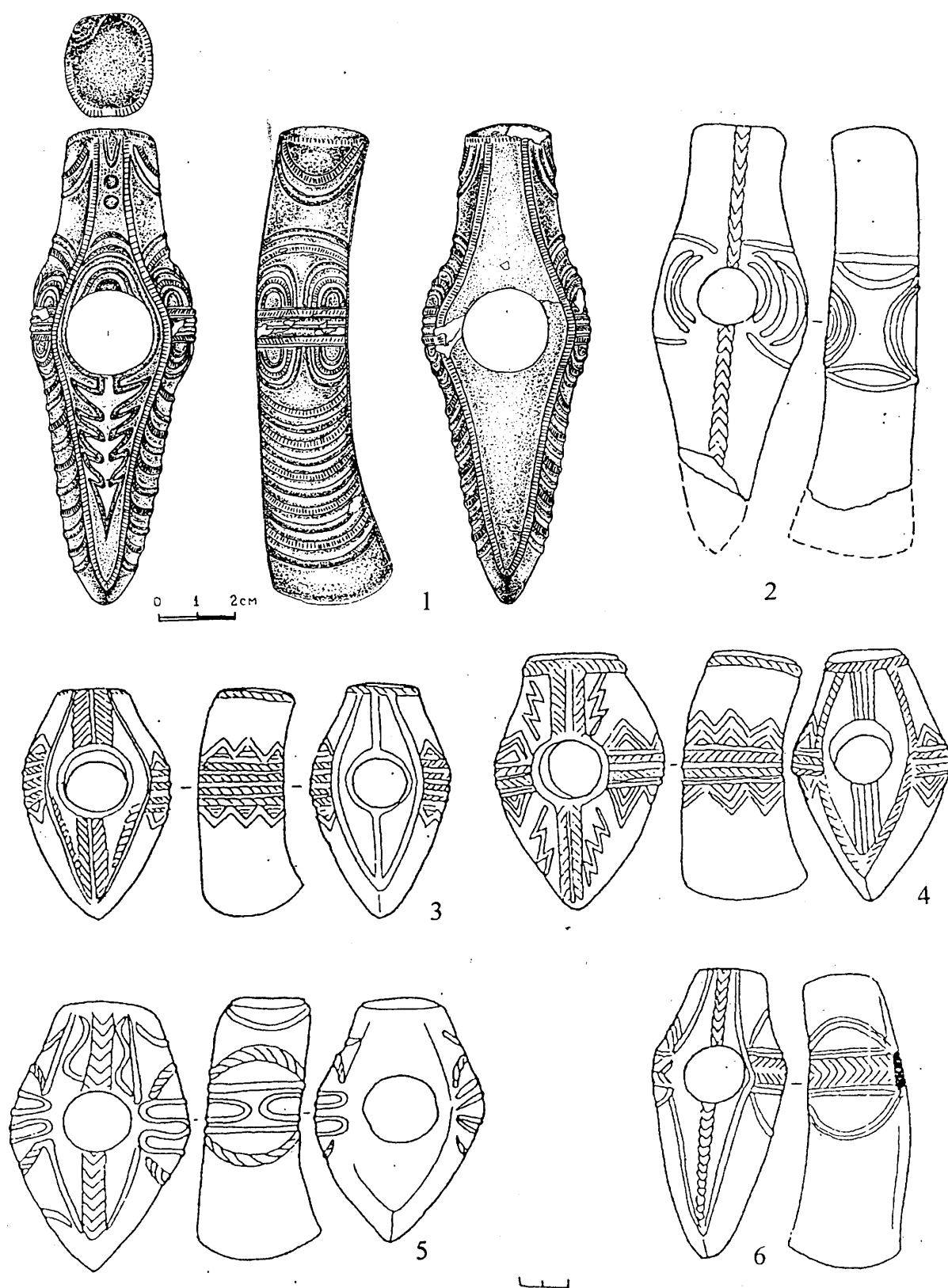
Отже, аналіз керамічного матеріалу, сокир, монументальної скульптури інгульського суспільства дозволяє констатувати наявність в інгульському суспільстві знакової системи, подібної відомим в III—II тис. до н. е. на Давньому Близькому Сході. Виявлені на р. Молочній на долівках камер катакомб (к. 9, пох. 2, к. 13, пох. 2, біля с. Виноградне) знаки знайшли підтвердження в інших матеріалах інгульської культури, а тому не можуть бути рослинним орнаментом, як це написано у звіті [47]. Цікаво, що у похованнях вищої знаті майя були знайдені посудини з написами на заупокійну тематику [48]. Нагадаємо, що розпис зазначеного типу в інгульських похованнях траплявся лише у похованнях людей вищого соціального рангу [49]. Здається, ці аналогії не є випадковістю і свідчать про певну конвергенцію у розвитку суспільств.

Найбільші збіги у написанні знаків інгульська система виявляє щодо зрубної системи. Це дозволяє зробити припущення, що остання

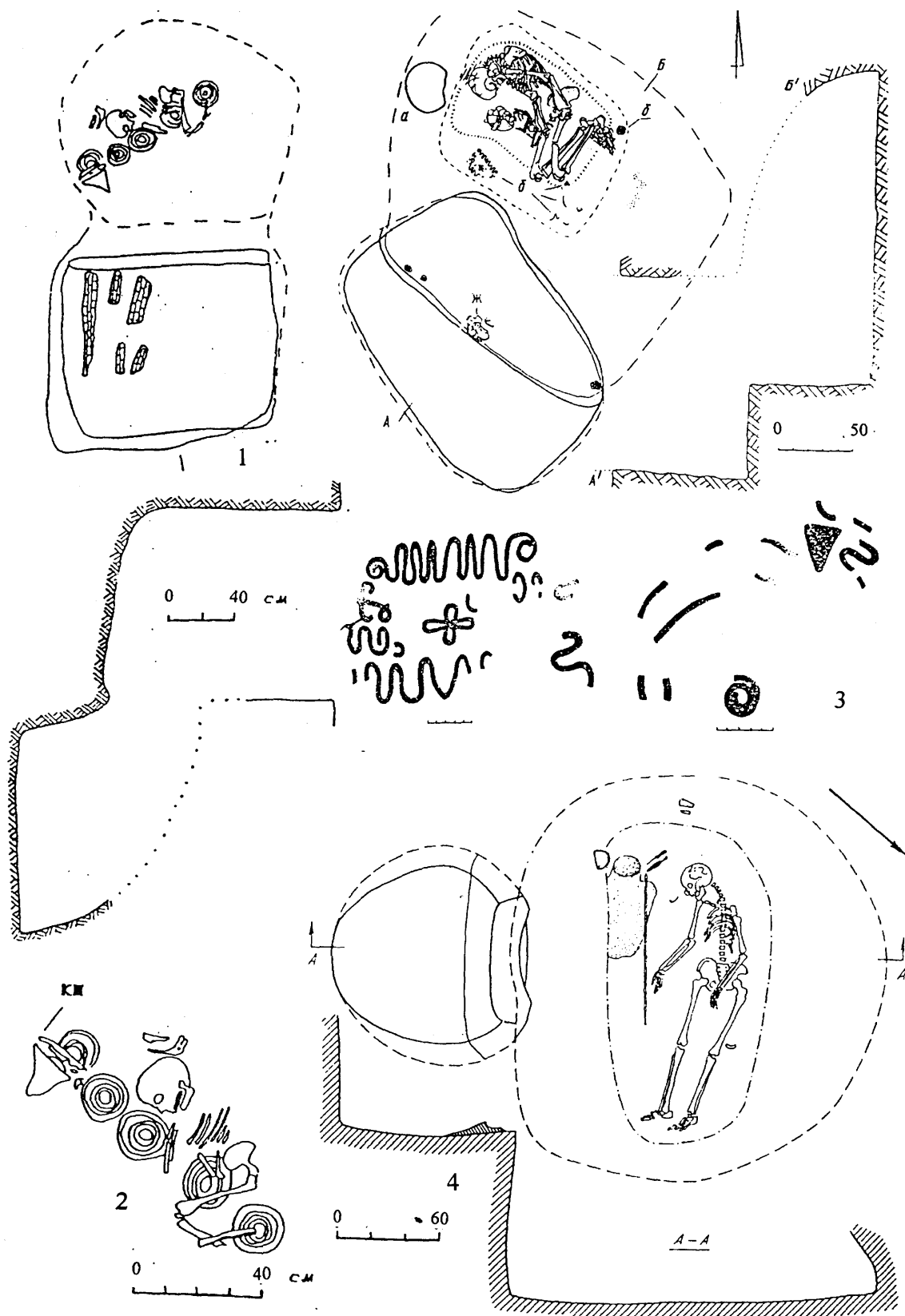
Мал. 8.

1. Відрадний, к. 28, пох. 7 (розкопки О. Г. Шапошникової). 2. Булакове, к. 4, пох. 13 (розкопки О. Г. Шапошникової). 3. Антонівка, к. 7, пох. 8 (розкопки О. Г. Шапошникової). 4. Новогригорівка, к. 3, пох. 9 (розкопки О. Г. Шапошникової).

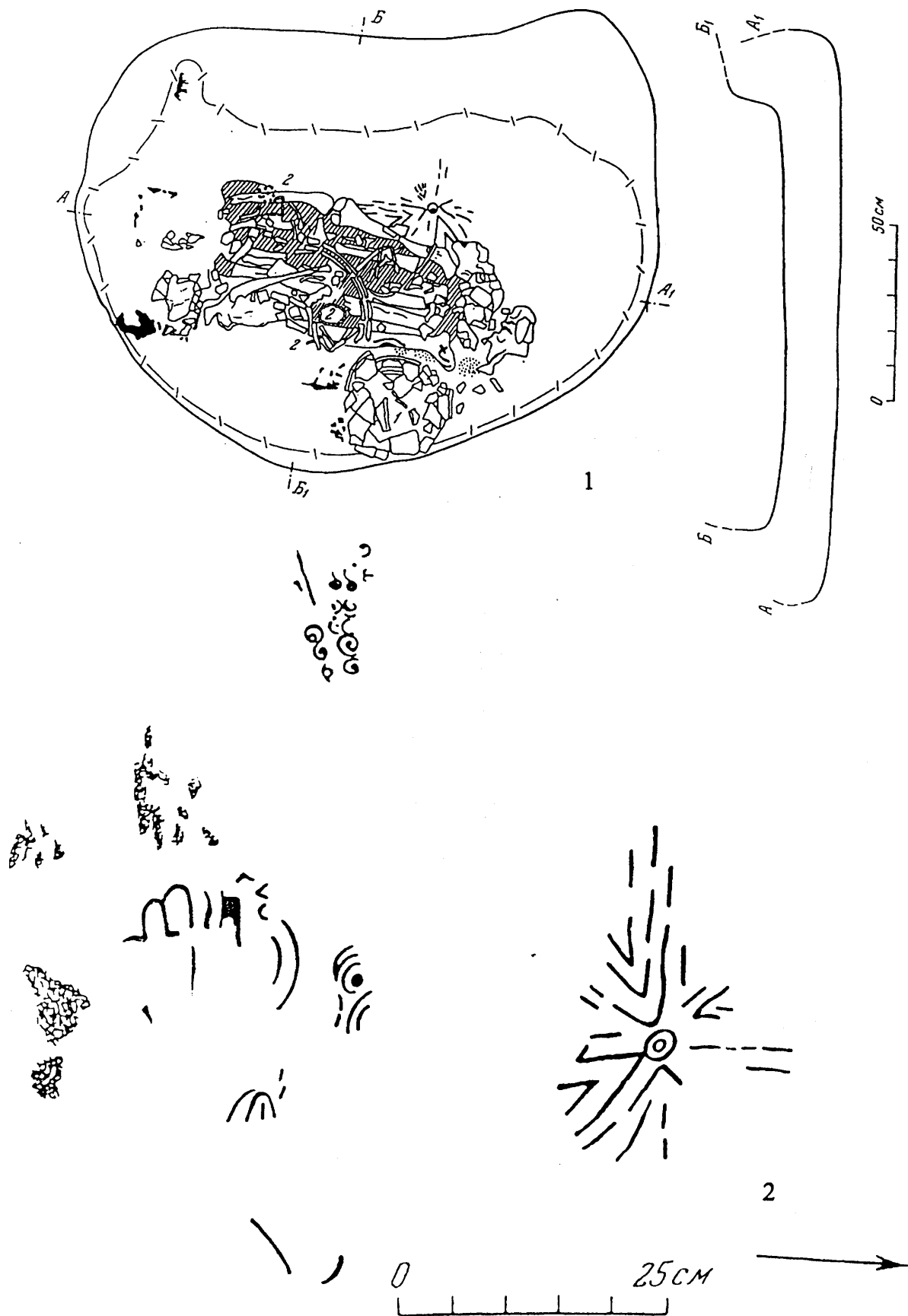
Мал. 9.

1. Радіонівка, Рядові Могили, к. 7, пох. 9. 2. Рахманівка, к. 4, пох. 13. (розкопки Л. П. Крилової). 3. Заможне, к. 5, пох. 2. 4. Горожене. 5. Баратівка, к. 2, пох. 18. 6. Широке, к. 3, пох. 16.

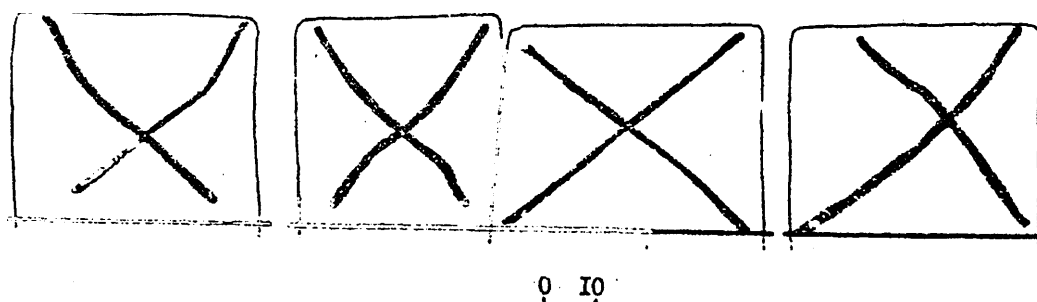
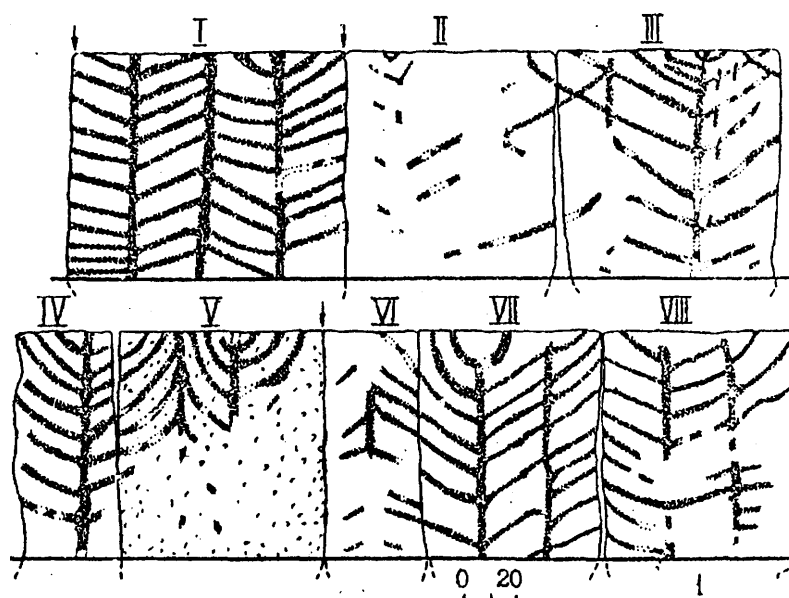
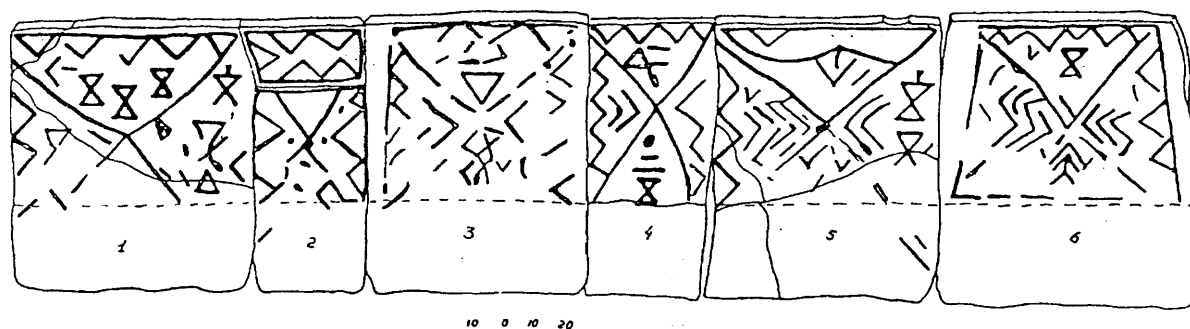

Мал. 10.

/—?/. Донецький могильник, к. 4, пох. 4 (за Я. П. Гершковичем та І. Л. Сердюковою, 1991).
3. Білоярка, к. 5, пох. 10 (за С. М. Санжаровим, 1989). 4. Заможне, к. 6, пох. 3.

Мал. 11.
Оленій, к. 1, пох. 20 (за В. І. Мельником, 1991).

Мал. 12.

/ 1. Рахманівка, к. 4, пох. 9. 2. Мойсеевка, к. 5, пох. 4. 3. Андрусовка, к. 2, пох. 17.

походить від катакомбної, зокрема, інгульської системи знаків. Більше того, зрубні знаки значно менше уніфіковані, ніж інгульські, що може розглядатися як регресивні тенденції у зрубному суспільстві. Про регресивний характер зрубного суспільства свідчить також те, що з часом у ньому відчутно скорочується (у 2,5 рази) чисельність знаті, зникають з поховального обряду поховання воїнів тощо [50]. Це знов-таки є свідченням того, що населення зрубної культури не саме винайшло піктографію, а використало для своїх потреб більш ранню систему.

Імовірно, що інгульська знакова система перебуває у прямому зв'язку з розписами ямних поховань (Виноградне, к. 3, пох. 25) та з розписами на горщиках ямної культури. Нині можна вважати доведеним, що ямне, так зване ранньокатакомбне, та інгульське населення певний, в одних районах більший, у других — менший час співіснує. Дані радіовуглецевого аналізу, отримані в лабораторіях України (Київ) та Німеччини, чекають на публікацію.

Наявний матеріал поки що не дозволяє розглядати знаки інгульської культури як свідчення писемності. Однак, добре простежене їхнє сакральне та календарне використання. Хоча і в цьому випадку призначення їхнє неоднакове. У катакомбах переважають одні знаки, на кераміці — трохи інші, серед зображень Кам'яної Могили — треті. Проте, низка знаків зустрічається скрізь (див. таблицю). Цікаво, що знаки у катакомбах знаходилися або у безпосередній близькості від небіжчика (можливо, вони, як це було зафіксовано у могильнику Оленій, загорталися у тканину, на яку було нанесено зображення), або в інших випадках вони знаходилися між небіжчиком та входом у камеру. Це дає право припустити, що ними запечатували або самого небіжчика, або камеру.

Знаки у поховальному обряді інгульського населення використовувалися лише для деяких представників вищої інгульської знаті, і практично всі випадки цього ритуалу виявлені у могильнику головного соціального центру на р. Молочній. (Обґрунтування моделі соціального організму катакомбного суспільства та її відбиття у конкретному катакомбному матеріалі було зроблене автором ще на початку 90-х років) [51]. Пізніше спроба виявити соціальні центри ямного населення, але за неповним списком параметрів, була здійснена М. О. Ричковим [52]. Аналогічний ритуал зафіксований в античний час у Північному Причорномор'ї. У 1841 р. А. Ашик розкопав курган заввишки понад 8 м, поблизу Аджимушкайської каменоломні, який містив 2 кам'яних склепи. У правому вхід у дромос був закладений великими тесаними каменями, на

яких червоною фарбою були нанесені грецькі літери. Поховання належало одному з представників родини Рескупоріда III, який правив на Боспорі Кімерійському у I чверті III ст. н. е. Цікаво, що в іншому похованні цієї родини на предметах, знайдених у похованні, було виявлено чимало тамговидних сарматських знаків [53]. Збіг між використанням інгульських знаків та грецьких літер у поховальному обряді посилюється ще й тим, що в сусідній могилі на обличчя небіжчика була накладена золота маска, виконана за гіпсовим зліпком, який був знятий з померлого після смерті [54].

Вузька сфера використання знакової системи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я опосередковано свідчить і про кастовий характер північнопричорноморського суспільства [55]. Справді, лише у закритому, суворо ієрархізованому суспільстві знання взагалі та сакральні знання зокрема, могли бути власністю лише вузької групи людей, безпосередньо пов'язаних з відправленням культу. У Східному Середземномор'ї, в Греції добре відомі таємні культу, наприклад, Елефсинські містерії тощо. Наявність аналогічних культів та кастова система призвели до того, що значна частина позитивних знань стає таємною. Потрапити до зрубного населення вони могли таким чином. Занепад західнокатакомбного об'єднання (інгульська культура) був результатом того, що на сході на Середньому та Нижньому Дону утворився могутній союз племен, який виник для протидії військовій діяльності самого інгульського населення. Ця спілка племен і розгромила інгульське об'єднання. Частина населення переможених, імовірно, жінки та, можливо, носії позитивних знань, ким були на той час жерці, потрапила у полон та була вивезена на Середній і Нижній Дон. Про це свідчать зразки інгульської кераміки і наслідування їй [56].

Внаслідок цього відбувається певна демократизація знань як у металургійній справі [57], так і в культовій сфері. Знакова система починає використовуватися для написів на горщиках і т. ін. [58]. Впадає в око подібність інгульської знакової системи до близькосхідно-середземноморських, у тому числі й алфавітних. Це стає ще одним аргументом на користь південних коренів у походженні катакомбної групи етносів. Спорідненість антропологічного типу інгульського населення з північнокавказьким, анатолійським за походженням, доводить у своїй ґрунтовій роботі відомий український антрополог С. І. Круп [59]. Міграційна гіпотеза, що розроблялася автором спеціально, дозволяє стверджувати, що кастова система, яка виникла у катакомбному суспільстві Північного Причорномор'я,

	1	2	3	4	5	6	7
I			11	1111	77	111	
II			LL	771	777	^	
III				111	11111	111	
IV			555 33	1111 11	2222 222222	11 2222	
V			33	333	3333	1111	
VI			33 11	1111 111111		11 11	
VII							
VIII			44	444		1	
IX			44	4444			
X			ФФ	РРРР	УУ УУ О		

Примітки: 1. Інгульські знаки. 2. Східнокатакомбні (донецькі) знаки. 3. Північносемітський алфавіт. 4. Ранньофінікійський алфавіт. 5. Критське письмо А. 6. Кам'яна Могила. Знаки. 7. Трипільські знаки.

Продовження таблиці 1.

	1	2	3	4	5	6	7
XI							
XII							
XIII							
XIV							
XV							
XVI							
XVII							
XVIII							
XIX							
XX							
XXI							
XXII							
XXIII							
XXIV							

була продуктом взаємодії цивілізаційного центру (Ближній Схід) чи його ближньої периферії (Кавказ та Балкани) з далекою периферією (Північне Причорномор'я).

Цікаво, що знаки інгульської катакомбної культури мають значні паралелі не тільки з Трипіллям, а й з тими знаками, що зафіксовані на стінках кам'яних скринь кемі-обинської культури (хрести, дерева життя, кути, трикутники, гачки, N-видні знаки, W-видні знаки, сімковидні знаки тощо) [60] (мал. 12). Це свідчить про те, що населення Північного Причорномор'я тривалий час за доби пізнього енеоліту — ранньої бронзи підтримувало зв'язки з півднем.

Нарешті, наявність знакової системи в інгульського населення (навіть така, якою вона

зараз зафіксована) є ще одним доказом високого рівня суспільного розвитку катакомбного населення, яке за багатьма своїми параметрами знаходилося дуже близько до виникнення держави.

Знакова система інгульського населення продовжує своє існування і після загибелі цього суспільства. Можливо, вона поряд з іншими зробила свій внесок й у формування кириличної писемності східних слов'ян, як це вважає видатний український дослідник М. Ю. Брайчевський. Певна система писемності існувала у східних слов'ян ще до кирилиці, та її коріння, на думку М. Ю. Брайчевського, сягають саме доби бронзи [61].

1. Пустовалов С. Ж. К вопросу о наличии знаковой системы у населения катакомбной общности Северного Причерноморья (Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей) энеолит — бронзовый век. // Тез. докл. конф., Донецк, 1996. — С. 44—46. *Він же.* Чи була писемність у катакомбного населення Північного Причорномор'я? // Наукові записки НаУКМА. — Том. 2. Культура. — К., 1997. — С. 123—136. *Він же.* Мовна приналежність носіїв інгульської катакомбної культури у світлі паралелей з ранньосемітськими абетками Близького Сходу // Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції сходознавців. — К., 1998. — С. 58—67. *Він же.* О росписях на дне катакомб ингульской культуры и о проблемах этносоциальной реконструкции катакомбного общества Северного Причерноморья // Археология Восточноевропейской лесостепи. — Вып. 11. Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. — Воронеж, 1998. — С. 22—51.

2. Дьяконов И. М. История Древнего Востока. — Том 2. — М., 1988. — С. 32.

3. Пустовалов С. Ж. Деякі близькосхідні елементи в ідеології катакомбного населення Північного Причорномор'я // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 24—34. *Він же.* До розв'язання проблеми появи у Північному Причорномор'ї катакомбної спільності // Культурологічні студії. — К., 1996. — Вип. I. — С. 260—279.

4. Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза в катакомбном обществе Северного Причерноморья // Проблемы изучения ККИО/ Тез. докл. конф. Запорожье, 1990. — С. 78—81. *Він же.* До реконструкції соціального організму за матеріалами катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я // Поховальний обряд давнього населення України. — К., 1991. *Він же.* Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причерноморья. — К., 1992, 46 с. *Він же.* О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1995. — Вып. V. — С. 21—32. *Він же.* Соціальна система суспільства Північного Причорномор'я // Україна: людина, суспільство, природа // Тези доп. 2-ї щорічної конф. НаУКМА. — К., 1996. — С. 24—25. *Він же.* До питання про формування кастової системи // Україна: людина, суспільство, природа // Тези доп. 3-ї щорічної конф. НаУКМА. — К., 1997. — С. 13—15. *Він же.* К вопросу о ямно-катакомбной эпохе // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы/ Тез. докл. конф. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 63—64. *Він же.* Питання реконструкції соціального ладу катакомбного суспільства // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 119—131. *Він же.* Сословно-кастовая система как

модель для реконструкции древних обществ // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1999. — С. 215—218. *Він же.* Станово-кастова система і Північне Причорномор'я // Тези I Всеукраїнської конференції індологів. — К., 2000. — С. 24—26.

5. Отрощенко В. В., Рассамкин Ю. Я. Отчет о работе Запорожской экспедиции И А АН УССР в 1983 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. е. 1983/1, — С. 42.

6. Там само. — С. 49.

7. Протокол засідання Вченої ради ІА НАНУ № 15 від 25. 11.97 р.

8. Моруженко А. А. та ін. Отчет о раскопках курганов в Донецкой области в 1989 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. е. 1989/52. — С. 9.

9. Литвиненко Р. А. Катакомбное погребение с двухколесной повозкой из Правобережной Донетчины // Хозяйство древнего населения Украины. — К., 1995. — С. 274—282.

10. Березанська С. С., Отрощенко В. В., Рассамкин Ю. Я. Бронзовий вік. Глави 1—5 // Давня історія України. — Т. I. — К., 1997. — С. 384—528.

11. Мещанинов И. И. Загадочные знаки Причерноморья // ИГАИМК. — 1933. — Вып. 62. Формозов А. А. Сосуды срубной культуры с загадочными знаками // ВДИ. — 1953. — № 1. — С. 193—202. Сибілев М. В. Стародавня посудина з "письменами" // Археологія. — Т. IV. — К., 1952.

12. Чмыхов Н. А. Истоки язычества Руси. — К., 1990.

13. Ляшко С. Н. К вопросу о семантике орнамента на сосудах из погребений ямной культуры // Древнейшие скотоподводы степей юга Украины. — К., 1987.

14. Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974. Телегин Д. Я. К вопросу о типологии, хронологии и культурной принадлежности скипетров медного века Юго-Восточной и Восточной Европы // ДА. — 2000. — № 2.

15. Массой В. М. Идеологические представления и памятники искусства трипольских племен // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 241—252.

16. Михайлов Б. Д. Курган эпохи бронзы вблизи Каменной Могили // СА. — 1982. — № 4.

17. Генинг В. В., Корпусова В. Н. Археологические памятники Крымского Присивашья. II курганная группа у с. Целинное. — К., 1989. — С. 32.

18. Ніколов В., Чмыхов М. О. Сонячно-космічна орнаментация в давньому поховальному обряді // Поховальний обряд давнього населення України. — К., 1991. — С. 18—40. — С. 27.

19. Березанская С. С. Камнедобывающее и камнеобрабатывающее производство II Ремесло эпохи энеолита — бронзы на Украине. — К., 1994. — С. 26, рис. 7.
20. Пустовалов С. Ж. Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры // "Stratum*", 1999, Кишинев, Санкт-Петербург, Одесса. № 2. — С. 222—255. — 242, 248, рис. 16.
21. Крылова Л. 77. Керносовский идол // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976. — С. 36—46.
22. Пустовалов С. Ж. До розв'язання проблеми появи у Північному Причорномор'ї катакомбної спільності // Культурологічні студії. — Вип. I. — К., 1996. — С. 260—276.
23. Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (По материалам Левобережной Украины). — Днепропетровск, 1989. — С. 43.
24. Пустовалов С. Ж. О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1995. — Вип. V. — С. 21—32. *Він же.* Социальна система суспільства Північного Причорномор'я II Україна: людина, суспільство, природа/ Тези доп. 2-ї щорічної конф. НАУКМА. — К., 1996. — С. 24 — 25.
25. Санжаров С. Н. Охра в изобразительной деятельности племен эпохи средней бронзы Донетчины // СА. — 1989. — № 2.
26. Гершкович Я. П., Сердюкова И. Л. Ямные и катакомбные погребения Донецкого курганного могильника // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — К., 1991. — С. 158.
27. Мельник В. И. Особые виды погребений катакомбной общности. — М., 1991. — С. 31 — 32.
28. Пустовалов С. Ж. Чи була писемність у катакомбного населення Північного Причорномор'я? // Наукові записки НАУКМА. — Том. 2. Культура. — К., 1997. — С. 123—136.
29. Кравець Д. П., Посредников В. А., Литвиненко Р. А. Курганы эпохи раннего металла Иваново-Дарьевского микрорайона в Донбассе. — Донецк, 1991.
30. Чердиченко Н. Н., Чердиченко Е. Ф. Отчет о работе Ворошиловградской экспедиции за 1972 г. // НА ИА НАНУ. — Ф. е. 1972/20.
31. Братченко С. Н. Второй и шестой николаевские курганы на Луганщине // Древности Северного Причерноморья и Крыма. — Вип. 2. — Запорожье, 1991. — С. 52—62.
32. Кульбака В., Качур В. Соматичні культи бронзового віку півдня Східної Європи. — Маріуполь, 1992. — 57 с.
33. Пустовалов С. Ж. Чи була писемність у катакомбного населення Північного Причорномор'я? // Наукові записки НАУКМА. — Том. 2. Культура. — К., 1997. — С. 123—136.
34. Михайлов Б. Д. Петроглифы Каменной Могилы на Украине. — Запорожье, 1994. — С. 175.
35. Там само. — С. 177.
36. Санжаров С. Н. Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями // СА. — 1988. — № 1.
37. Даниленко В. Н. Космогония первобытного общества. — Фастов, 1997. — С. 17—18.
38. Там само. — С. 17.
39. Ковалева И. Ф. К вопросу об идеологических представлениях катакомбных племен Поднепровья // Проблемы изучения катакомбной КИО и КИО-многоваликовой керамики. — Запорожье, 1998. — С. 19—23.
40. Пустовалов С. Ж. К вопросу о наличии знаковой системы у населения катакомбной общности Северного Причерноморья (Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей) энеолит — бронзовый век/ Тез. докл. конф., Донецк, 1996. — С. 44—46. *Він же.* Чи була писемність у катакомбного населення Північного Причорномор'я? // Наукові записки НАУКМА. — Том. 2. Культура. — К., 1997. — С. 123—136.
41. Фридрих И. История письма. — М., 1979. — С. 264. — Рис. 62.
42. Пустовалов С. Ж. Близькосхідні елементи в ідеології катакомбного населення Північного Причорномор'я // Археологія. — 1993. — № 1. *Він же.* До розв'язання проблеми появи у Північному Причорномор'ї катакомбної спільності // Культурологічні студії. — К., 1996. — Вип. I. — С. 260—279.
43. Дирингер Д. Алфавит. М., 1963. — С. 233, 656.
44. Фридрих И. Вказ. праця. — Рис. 62.
45. Михайлов Б. Д. Вказ. праця. — С. 175.
46. Пустовалов С. Ж. Чи була писемність у катакомбного населення Північного Причорномор'я? // Наукові записки НАУКМА. — Том. 2. Культура. — К., 1997. — С. 123—136.
47. Отрощенко В. В., Рассмакин Ю. Я. и др. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1983 г. // НА ИА НАНУ. Ф. е. 1983/1. — С. 49.
48. Гуляев В. И. Представления древних майя о загробном мире // Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. — М., 1999. — С. 31—54.
49. Пустовалов С. Ж. Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры // "Stratum+", 1999, Кишинев, Санкт-Петербург, Одесса. № 2. — С. 251.
50. Цимиданов В. В. Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільності: Автореф. дис. канд. іст. наук. — К., 1997.
51. Пустовалов С. Ж. Об общественном положении катакомбных мастеров-ремесленников II Проблемы исследования памятников археологии Северного Донца / Тез. докл. конф. — Луганск, 1990. — С. 97 — 99. *Він же.* До реконструкції соціального організму за матеріалами катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я // Поховальний обряд давнього населення України. — К., 1991.
52. Рычков Н. А. Пространственная структура ямной культуры // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — Тирасполь, 1994.
53. Цветаева Г. А. Сокровища Причерноморских курганов. — М., 1968. — С. 120.
54. Там само. — С. 118—119.
55. Пустовалов С. Ж. О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1995. — Вип. V. — С. 21—32.
56. Синюк А. Т. Бронзовый век бассейна Дона. — Воронеж, 1996. — С. 162, рис. 35; с. 159, рис. 32.
57. Пустовалов С. Ж. О некоторых подходах к изучению ремесла по материалам степных культур эпохи бронзы // Мосоловское поселение эпохи поздней бронзы в системе памятников Степи и Лесостепи. — Воронеж, 1991. — С. 65—67.
58. Отрощенко В. В., Формозов А. А. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла // Studia Praehistorika, Sofia, 1988. — Т. 9.
59. Круц С. І. Антропологічний склад населення. Глава 6. // Давня історія України. Т. І. — Розділ "Бронзовий вік". — К., 1997. — С. 532—537.

60. *Крилова Л. П.* Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 рр. *II Наш край.*— Дніпропетровськ, 1971.— С. 18 - 31. *Андросов А. В., Мельников А. А.* Курганы раннего бронзового века Криворожья с зооморфными конструкциями *II Проблемы археологии Поднепровья.*— Днепропетровск,— 1991.— С. 35—50. Походження слов'янської писемності___К 1998___С 19_64

Pustovalov S. Zh.

**THE SIGN SYSTEM OF THE POPULATION
OF INGULSK CATACOMB CULTURA AND
THE PROBLEM OF APPEARANCE WRITTEN
LANGUAGE IN THE NORTHERN TERRITORY
OF BLACK SEA**

This article continues the series of author's published works devoted to the problems of existing written language in catacomb population.

The deep study of files and new published works gives a possibility to add and argue the author's conception.